

munim; nec non ut idem facerent

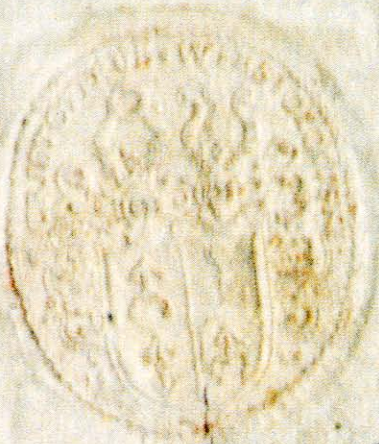
Białostoczyna

Pneum. Sylvarum 2/1996 Præ

vtaneū præsens præsentis rogu

no Scti Dominici Confessoris e

ustoporus Wierobonsy,
Marszałek Powi M. D. Lit^{or}
mamm propria

Białostockie Towarzystwo Naukowe
Regionalny Ośrodek Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego w Białymstoku

natu... coram me in p...
Białostockie Towarzystwo Naukowe
Regionalny Ośrodek Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego w Białymstoku

Spis treści

artykuły

Józef Maroszek,	Najstarszy dokument uposażeniowy Kościoła Farnego w Białymstoku z 4 grudnia 1581 roku	3
Tomasz Popławski,	Białystok - rekonstrukcja pierwotnych struktur osadniczych	9
Alina Sztachelska-Kokoczka,	Spółeczność żydowska w Białymstoku w XVIII w.	20
Małgorzata Dolistowska,	Kamienica przy ul. Warszawskiej 37 i Pałac Nowika Dwa dzieła architektury secesyjnej w Białymstoku	26
Adam Turecki,	Białostocka szkoła muratorska	32
Henryk Majecki,	Działalność Narodowej Demokracji w Białymstoku w okresie międzywojennym.	35
Roman Wysocki,	Działalność Ukraińskiego Komitetu Centralnego w Białymstoku w okresie międzywojennym	40
Daniel Boćkowski,	Białystok w latach okupacji sowieckiej (1939-1941)	52
Henryk Łoszewski,	Stosunki wodne planowanego Parku Ekologicznego Doliny Bażantarki	65

varia

Waldemar Wilczewski,	Kościół Zmartwychwstania Pańskiego w Białymstoku - kopia świątyni bazylianów w Berezwezu	79
Leonarda Dacewicz,	Z języka studentów uczelni białostockich	84

biografie..... 87

recenzje..... 94

kronika..... 111

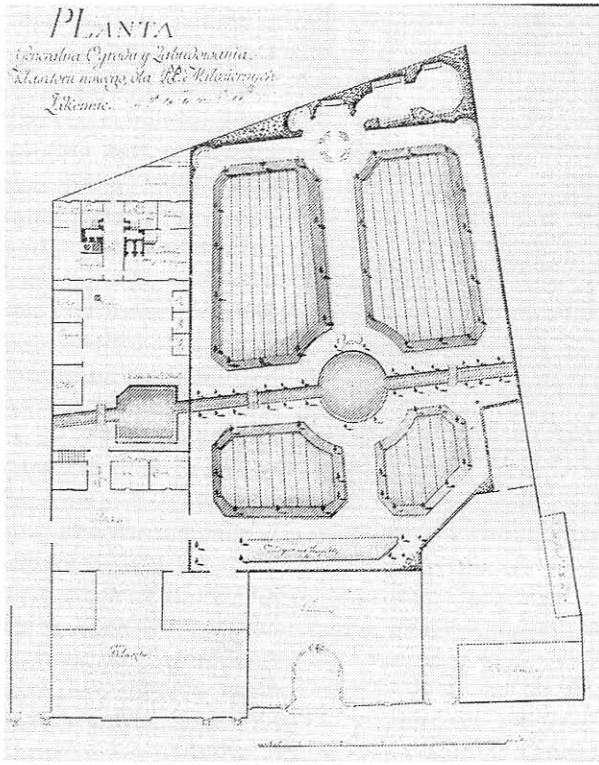
listy..... 114

artykuły

Józef Maroszek

Najstarszy dokument uposażeniowy Kościoła Farnego w Białymstoku z 4 grudnia 1581 roku

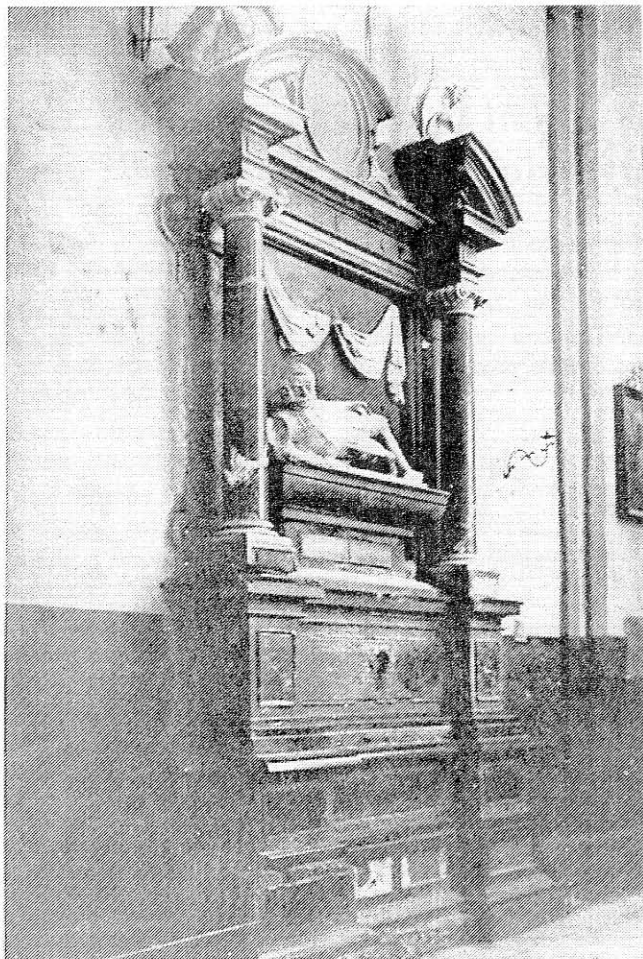
Okolo 1547 r. dla osiadających we włości białostockiej chłopów (*ci osiedli łącznie 74 włóki ziemi, m.in. 24 w Starosielcach i 36 w Białymstoczku*) zbudowano najdawniejszy rzymskokatolicki kościół. O tym, że dobra białostockie wówczas skolonizowano świadczy fakt, że właśnie w 1547 r. król Zygmunt Stary wystawił przywilej dla właścicieli dóbr ziemskich Kożany i Hryniewicze, mocą którego wynagradzał ich za odebranie prawa wchodów do Puszczy Białostok.¹

Teren należący do klasztoru Sióstr Szarytek wraz z zaznaczonym omentarzem, gdzie do 1617 r. najprawdopodobniej usytuowany był najstarszy kościół białostocki zbudowany ok 1547 r.

"Planta Generalna Ogrodu i Zabudowania Klasztoru nowego, dla PP. Młodszych Zakonnicy w Białymstoku", rys. J.Turski przed 1779 r. - Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego, Gabinet Rycin, Zb. kr. P. 187, nr 145.

Najwidoczniej trwała akcja trzebieży lasu i zakładanie wsi. Pewnie w 1547 r. zorganizowano wieś Białostoczek, pomierzono jej pola, osadzono poddanych i wytyczono 2 włóki plebańskie. Rok 1547 w dziejach dóbr białostockich jest jeszcze związany z innym faktem. Otóż w tymże roku Katarzyna Wołłowiczówna, wdowa po Mikołaju Bakalarzewiczu, która powtórnie wyszła za mąż za Piotra Wiesiołowskiego darowała mu dobra Białystok, zapisane jej przez pierwszego męża prawem wieczystym. Mikołaj Bakalarzewicz zapisał początkowo swej żonie 2 tys. zł tytułem oprawy, a później darował jej na własność dobra Białystok, które stanowiły 1/3 dóbr ojczystych. Aktu darowizny, dla drugiego męża dokonała 3 października 1547 r. Sporządzono go po zakończeniu procesu sądowego z siostrą pierwszego zmarłego męża - Zofią z Bakalarzewiczów Kuncewiczową,² Katarzyna Wołłowiczówna i jej

1 Grobowiec Piotra Wiesiołowskiego oboźnego koronnego (zm. 1556 r.) w wileńskim kościele bernardynów. Ufundowany przez synów w 1634 roku. Fotografia sprzed 1939 roku
Fot. Jan Bulhak, nagatyw PAN Instytut Sztuki nr 67995

drugi mąż Piotr Wiesiołowski przystąpili widocznie do inwestycji w swej majątności, dokonywali trzebieży lasu, założenia na nowinach wsi i pewnie oni ufundowali najstarszy kościół białostocki.

Piotr Wiesiołowski Starszy zmarł w 1556 r. pozostawiając dwóch małoletnich synów Piotra i Jana. Piotr Wiesiołowski Starszy osiadł w Białymstoku na stałe. Był dworzaninem Zygmunta Starego, a następnie Zygmunta Augusta i dzięki łaskom królewskim zrobił karierę magnacką w Wielkim Księstwie Litewskim. Napis na jego wspnianym grobowcu w wileńskim kościele bernardynów informuje, że w czasie łowów uratował życie Ostatniemu Jagiellonowi, przez co należał do najbliższych dworzan w otoczeniu władcy:

TU POGRZEBIONY PIOTR WESIOŁOWSKI OBOŹNY, STAROSTA MŚCIBOWSKI, SIEMNEŃSKI, METEŃSKI, MAŻ WIELĄ CNO-

TAMI SŁAWNY, LECZ NAJBARDZIEJ SWOJĄ SIŁĄ. PISZĄ, ŻE SIEDZĄC NA KONIU, PŁATWY SIĘ UJĄWSZY, PODNOSIŁ GO OD ZIEMI, POWOZY ROZPĘDZONE WSTRZYMYWAŁ, ŻUBRA KTÓRY TYLKO CO NIE UDERZYŁ NA ZYGMUNTA AUGUSTA NA OSZCZEPIE OSADZIŁ. MIŁY TEŻ BYŁ STAREMU ZYGMUNTOWI I JEGO NASTĘPCY. OD ROKU POGRZEBIENIA 1556 LEŻAŁ POD OETARZEM BEZ NAGROBKA, DOPIERO W ROKU 1634 KRZYSZTOF I MIKOŁAJ WESIOŁOWSKI, WNUKI JEGO UCZYNILI MU TĘ PAMIĄTKĘ.

Kościół białostocki bez wątpienia istniał już w 1579 r., bowiem wówczas *Ksiądz*

*Sebastian pleban białostocki zapłacił poboru ze swu włók osiadłych z plebanii białostockiej.*³ Interesujące, że poprzedni zachowany rejestr poborowy z roku 1577 milczy na temat uposażenia kościoła białostockiego, najwidoczniej dziedzic jeszcze wówczas nie wyodrębnił własności kościelnej. Wśród *Włók osiadłych parafii sarazkiej* opisano: *Villa Białystok. Urodzony Pan Piotr Wiesiołowski ... włók 62 1/2 po gr 20.*⁴ Rzeczą charakterystyczną jest fakt, że w 1580 r. do dóbr białostockich należało 70 osiadłych włók chłopskich i 4 włoki puste oraz 2 młyny na rzece *Białymstoku*. Niechybnie te 4 włoki puste zostały dane w uposażenie plebanowi.⁵

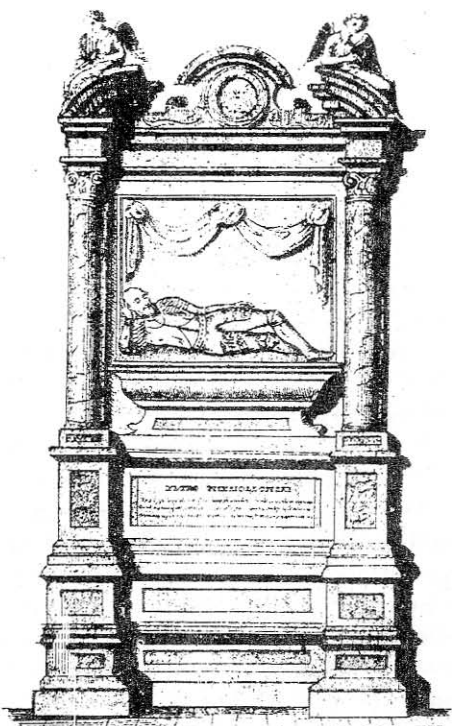
4 grudnia 1581 r. Piotr Wiesiołowski wystawił dokument funduszowy dla kościoła rzymskokatolickiego w Białymstoku.

W Imię Pańskie. Amen.

Na wieczną rzeczy pamiątkę. Ponieważ dobrze znamy mieszkańców i gości naszych ziem, gdzie toczy się mozolne życie, z naszego domostwa płynie ku niebu wołanie, żeby żadna potwarz, żadne cierpienie, żaden trud nas nie wyróżniał, abyśmy dostąpili nie owych dóbr ziemskiego życia, które są krótkotrwałe i ulotne, lecz owych wiecznych, do których boskim natchnieniem zostaliśmy wezwani, a które zostały przygotowane dla ludzi przez wiarę w Chrystusa, z cnotą i pobożnością gorejącą - lepiej wspartą cnotą i pobożnością. W niej powinniśmy się prześcigać, jak najbardziej możemy, abyśmy doszli do owego wiecznego domu naszego obfitującego we wszelkie dobra. A zaś żadną inną drogą ku owym szczęśliwym siedzibom nie dochodzi się, jedynie świadomością dobra i wiarą płynącą z kontemplacji Pisma Boskiego stworzenia. Ze względu na wiarę należymy do rodzaju ludzkiego i za te dobrodziejstwa, dzięki składając świętemu imieniu Boga, wychwalamy i prowadzimy jego kult dla całej potomności, rozpowszechniamy i zawierzamy.

Dlatego ja Piotr Wiesiołowski z zapałem, dobro boże oznajmiam i wynoszę ku chwale, chociaż w tym mniej uczęszczanym miejscu - dla uczczenia Wszecchpotężnego Boga, aby zabrzmiało jego chwałą w następnych wiekach - świątynię w dobrach moich ojczyńskich Białystok obdarzam. Plebanowi zapisuję, daję, darowuję na wieczne czasy doroczną dziesięćciną, z każdego łanu, z pól poddanych moich ze wsi: Białystok, Stara Wieś, Zawady, Supraśl, Parszyce, Miłosze - 60 snopów szlachetnego żyta i 60 owsa. Daję także w Białymstoku płony z 4 łanów.

To zaś przez mnie tej świątyni jest dane, z tą myślą, żeby proboszcz miał wyższą pozycję i ten, który po nim będzie, byleby w kościele katolickim służył, przeze mnie i moich potomnych biskupowi był przedstawiany i wyznawał naukę Kościoła Katolickiego. Im

Rysunek przedstawiający nagrobek Piotra Wiesiołowskiego "Starszego", wybudowany w 1634 roku w kościele bernardynów w Wilnie

Józef Ignacy Kraszewski, Wilno 1840, s. 322.

w wieczyste użytkowanie i korzystanie dają, aby tym bardziej nie korzystali z dóbr moich i moich następców, lecz kościelnych i w żadnym przypadku do mnie, ani do moich spadkobierców nie zwracali się.

Spadkobierców zobowiązujemy przez to wyrażenie woli, aby w sądzie wszyscy zaświadczyli, że ta fundacja dla kościoła w Białymstoku przeze mnie uczyniona jest trwała i nie podlega zmianom. Niech to wiecześnie zachowają, niech nikt z niej nic nie odbierze lub sobie nie odkupi, aby nie został wyklęty i nie stracił swoich dóbr.

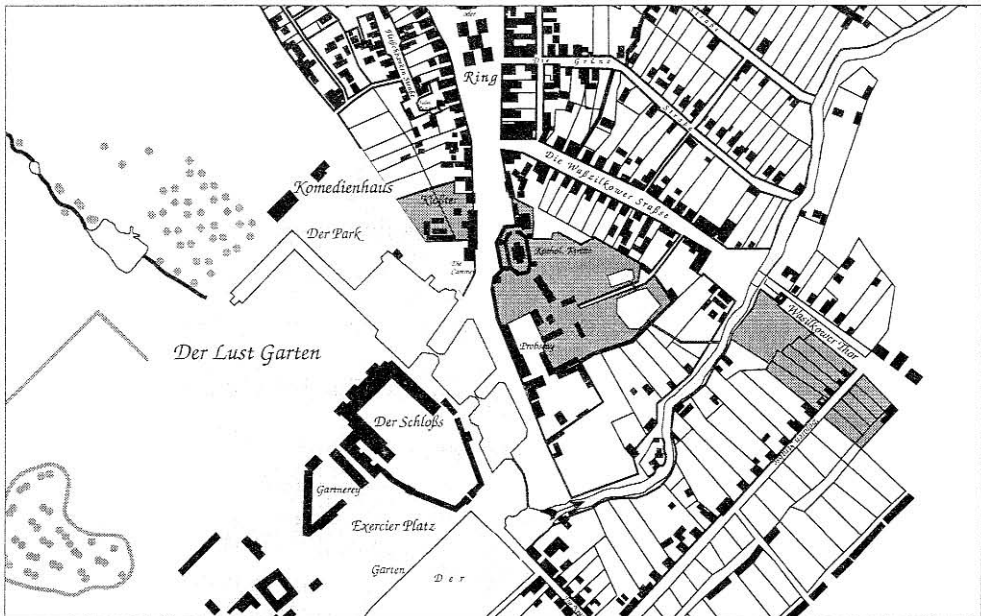
Proboszcz zaś poza troską o owieczki swego kościoła, aby był uwolniony od kosztów. Niech przebywa przy kościele tym i innych się zająć nie podejmuje, ani niech nie przyjmuje innych dóbr i przywilejów kościelnych. Także niech trzyma jednego wikarego lub jego zastępcę niech trzyma też nauczyciela, aby mógł lepiej spełniać boski obowiązek i z tej fundacji przy samym kościele się utrzymać.

To, aby było znane potomności i aby pismo to było wiarygodne, pieczęcią moją oznaczyłem i własnoręcznie podpisałem.

Data: Białystok 4 grudnia Roku Pańskiego 1581.

Piotr Wiesiołowski ręką własną.⁶

Dziesięcinę plebańską obowiązani byli dawać mieszkańcy wsi: Białegostoku (czyli Białegostoczku), Starej Wsi (czyli Starosielc), Zawad nad Supraślą, Parszyc (pewnie Ogrodniczek Wysokostockich) i Miłaszów (zapewne Usowicz nad Supraślą). Uruchomiono wówczas najdawniejszą białostocką szkołę - akt z 1581 r. nakładał bowiem na plebana obowiązek, aby przy kościele trzymał wikarego, a temu powierzył obowiązek uczenia dzieci. Białostocka tradycja kościelna podaje datę 1584 jako czas zakończenia prac budowlanych przy świątyni. Wiemy też, że znajdowała się ona w innym miejscu, po przeciwnej stronie placu rynkowego, gdzie później wybudowano zachodnie skrzydło Domu Św.

Jurydyka kościoła Farnego w Białymstoku w 1799 r. na planie G.Beckera - Staatsbibliothek Berlin, Kartographische Abteilung S.X. 48585.

Kopia w zbiorach Regionalnego Ośrodka Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego w Białymstoku

Marcina siostr szarytek. Stary cmentarz katolicki egzystował tam aż do schyłku XVIII wieku.⁷ Akt funduszowy kościoła białostockiego z 1581 r. zatwierdził biskup wileński Abraham Wojna, który nadał kapłanowi rządzącemu tym kościołem tytuł plebana - *parochus*.

O wielkości *poświętne*go ofiarowanego w 1581 r. kościołowi białostockiemu zorientować się częściowo możemy z późniejszych przekazów kartograficznych - przede wszystkim z planu G. Beckera wykonanego w roku 1799. Obszar ten w 1581 r. był zresztą znacznie większy i obejmował grunty odebrane w 1692 r. przez Stefana Branickiego dla nowo zakładanego miasta Białystok. Jeszcze raz w 1766 r. jurydyka kościelna została uszczuplona o 3 obszary - pierwszy z nich położony był poza starym cmentarzem, graniczył od zachodu z *placami skarbowymi*, od południa z *walem biegnącym pod parkanem do ogrodu pałacowego, aż do rogu szpitala murowanego*. Drugi plac odebrany w 1766 r. kościołowi także przylegał do pierwszego i również do dolnego ogrodu i *do drogi brukowanej z pałacu do kościoła ciągnącej się*. Oba place odebrane kościołowi białostockiemu hetman przeznaczył na ogród przy klasztorze SS Szarytek. Trzeci plac znajdował się *w drugim miejscu idąc ulicą od kościoła ku młynom, pomijawszy probostwo i bramę murowaną, na przeciw sadzawek pałacowych*. Ten został wzięty na *dom dla komediantów*. Usytuowany był przy dzisiejszej ul. Kilińskiego. Właśnie te zamiany gruntów doprowadziły do tego, że obszar *poświętne*go posiadał dość poszerzone granice.⁸

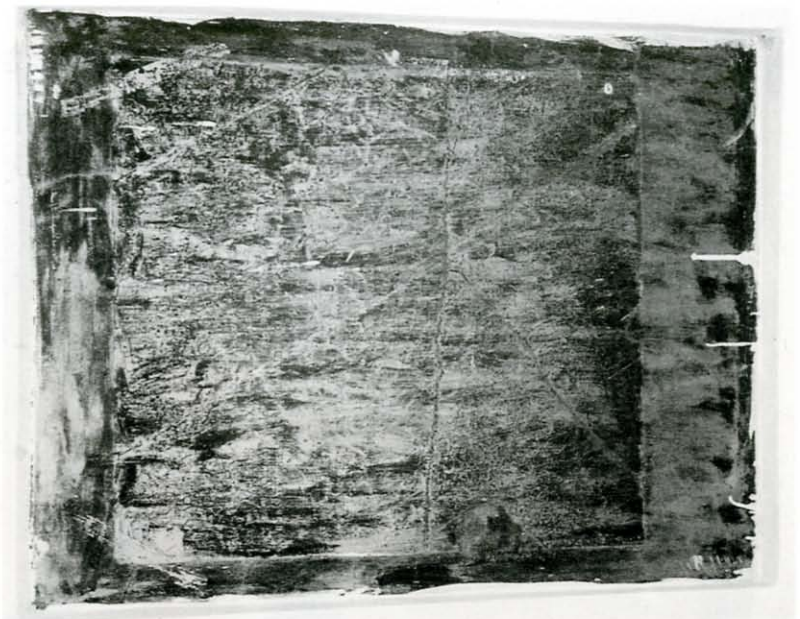
W 1617 Piotr Wiesiołowski rozpoczął wznoszenie nowego murowanego kościoła parafialnego. Zachował się do dziś i nazywany jest Starym Kościołem Farnym. Taka data widniała na srebrnej tablicy fundacyjnej odnalezionej w 1900 r. w trakcie prac rozbiórkowych prezbiterium (dziś zaginiona). Budowniczym świątyni był Piotr Wiesiołowski *Młodszy* (zm.1621 r.). Piotr zrobił karierę dworską - w 1589 r. był sekretarzem królewskim, w 1590 r. uzyskał marszałkostwo nadworne, a w 1615 r. został marszałkiem wielkim litewskim króla Zygmunta III. To o białostockiej świątyni napisał Szymon Starowolski w swym *Opisaniu Polski*, dziele wydanym w 1632 r.: *W Białymstoku, gdzie też zobaczyć można kościół zbudowany podług współczesnego gustu, z całym świętym wyposażeniem*.⁹

Według przypuszczeń niektórych historyków śmierć Piotra Wiesiołowskiego *Starszego* w 1556 r. spowodowała, że białostocki kościół rzymskokatolicki został zamieniony na zbór kalwiński. Opiekunem bowiem wdowy i młodocianych jej synów został rodzony brat Katarzyny - Ostafi Wołłowicz gorliwy wyznawca kalwinizmu, który nadal pozostał opiekunem synów Piotra po śmierci Katarzyny w 1560 r. (opiekę sprawował do ok. 1565 r.)¹⁰. Opinia ta wciąż nie znajduje jakichkolwiek potwierdzeń w źródłach historycznych. Opiera się ona na sformułowaniu w przywileju króla Jana Kazimierza z 15 stycznia 1661 r., który przywraca kościołowi białostockiemu dawne uposażenie *tam ante deoccupationem ab haereticis quam post vindicationem ab eisdem hucusque*.¹¹ Nonsensem jest przypuszczenie, że potwierdzenie monarsze z 1661 r. mogłoby odnosić się do tak dawnych zaszczości, sprzed 100 lat. *Okupację heretycką* można odnosić tylko do czasów potopu - zarówno szwedzkiego, jak i moskiewskiego,¹² bowiem w 1655 r. do Białegostoku wkroczyli Szwedzi, a same dobra oraz zamek białostocki pozostawały w rękach innych *heretyków* - kalwinów: Janusza i Bogusława Radziwiłłów. Wiemy, że w jesieni 1655 r. w Białymstoku stacjonował ze swymi chorągwiami Bogusław Radziwiłł. Chorągwie litewskie Bogusława podniosły jednak bunt i połączyły się pod wodzą porucznika Korotkiewicza z oddziałami konfederackimi, opowiadającymi się przy królu Janie Kazimierzu. W listopadzie 1655 r. wojska moskiewskie zajęły Zabłudów i docierały aż do Białegostoku, a wojska szwedzkie

opanały Tykocin. Białystok w rękach moskiewskich ponownie był w grudniu 1659 i styczniu 1660 r. wówczas pewnie doszło do zniszczenia kościoła. Poświadcza to miejscowa tradycja o zniszczeniu przez kozaków zachowanej do dziś płyty nagrobnej Wodyńskiej. Otóż 1 stycznia 1633 r. w wieku lat 19 zmarła Gryzelda z Wodyńskich wojewodzianka podlaska, siostrzenica Aleksandry z Sobieskich Wiesiołowskiej, jej też wychowanka i adoptowana córka. Była ona żoną Jana Stanisława Sapiehy marszałka wielkiego litewskiego. Przybrani rodzice pragnęli obdarzyć ją dziedzictwem dóbr białostockich, ale przeżyli pasierbicę. Ufundowali wówczas w białostockim kościele pomnik. Zachowała się jedynie czarna marmurowa płyta epitafijna, popękana i pobita według tradycji od szabel kozackich przeniesiona na zewnętrzną, północną ścianę Kościoła Starego. Może wówczas Moskale lub wcześniej Szwedzi zniszczyli nagrobek Piotra Wiesiołowskiego *Młodszego*, fundatora kościoła białostockiego (zm. 1621), z którego pozostał kartusz herbowy również wmurowany w tą samą południową ścianę zewnętrzną Kościoła Starego. Domyślać się też można, że nagrobki te posiadały rozbudowany program architektoniczno-rzeźbiarski. Najwidoczniej zachowały się z nich i inne elementy.¹³ Taką pozostałością jest też renesansowy zwornik wtórnie w połowie XIX w. wmontowany w kluczu portalu białostockiego Starego Kościoła. Świątynia miała służyć jednocześnie jako mauzoleum rodowe. Zachowana jest tarcza herbowa z czterema herbami, pochodząca niewątpliwie z nagrobka fundatora. W kartuszu znalazły się herby w górnych polach Wiesiołowskich-Ogończyk i Wołowiczów-Bogoria, a w dolnych Jastrzębic i Korczak, herby ich nieznanych dziś z nazwisk babek macierzystych. Również wewnątrz świątyni pokryła polichromia z programem heraldycznym. Wybudowano wówczas 3 krypty. W krypcie pod ołtarzem głównym pochowano ciało zmarłego w 1621 r. fundatora. Piotr Wiesiołowski nie dokończył swego dzieła, widocznie kontynuował je syn Krzysztof, bo konsekracja odbyła się dopiero w 1626 r., a dokonał jej biskup wileński Eustachy Wołowicz. Odbudować w czasie potopu szwedzkiego i moskiewskiego zniszczone wyposażenie kościoła białostockiego nie było komu, bo Wiesiołowscy zmarli bezpotomnie, a Białystok był już tylko królewszczyzną.

Przypisy:

1. ODZ Warszawa, Teki Glinki 28, s. 15-20.
2. AGAD, Metryka Litewska 217, s. 700-701.
3. AGAD, ASK I, nr 47, k. 354.
4. AGAD, ASK I, nr 47, k.235.
5. A. Jabłonowski, Podlasie, *Źródła dziejowe*, t. XVII, cz. I, Warszawa 1908, s. 112.
6. Tłumaczyła dr Urszula Soja
7. Por. *Planta Generalna Ogródu i Zabudowania Klasztoru nowego, dla PP Miłosiernych Zakonnicy w Białymstoku*, rys. J.Turki przed 1779 r. - Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego, Gabinet Rycin, Zb. kr. P. 187, nr 145.
8. Biblioteka Akademii Nauk Ukrainy w Kijowie, rękopis 5988.
9. S. Starowski. Polska, albo opisanie położenia Królestwa Polskiego, Kraków 1976, s. 116.
10. J. Tazbir, Arianie w Białymstoku i okolicach, *Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku*, t.I, Białystok 1968, s. 82.
11. AGAD, Metryka Koronna 203, k. 297v-299 - z błędną datą roczną 1664. Poprawną datę dokumentu króla Jana Kazimierza dla kościoła w Białymstoku 1661 podaje regest - por. AGAD, Sigillata 8, k. 24.
12. Pomysł takiego rozwiązania zagadki kościoła białostockiego podsunął mi w trakcie dyskusji w Regionalnym Ośrodku Studiów Ochrony Środowiska Kulturowego w Białymstoku mój młodszy kolega Jarosław Kloza.
13. J.Glinka, Zamek obronny w Białymstoku na przełomie XVI i XVII wieku, *Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku*, t.I, 85-86. s. 82.

Pyra nęgodna Grzyldy Wodyńskiej (zm. 1633 r.) wotnie wmurowana w zewnętrznej południowej ścianie
 Starogo Kościoła Farnego w Białymstoku, według tradycji popalana szablami kozackimi.
 Fot. Jacek W. Rogalewski, sierpień 1996 r., neg. w zbiorach ROSIOŚK w Białymstoku.

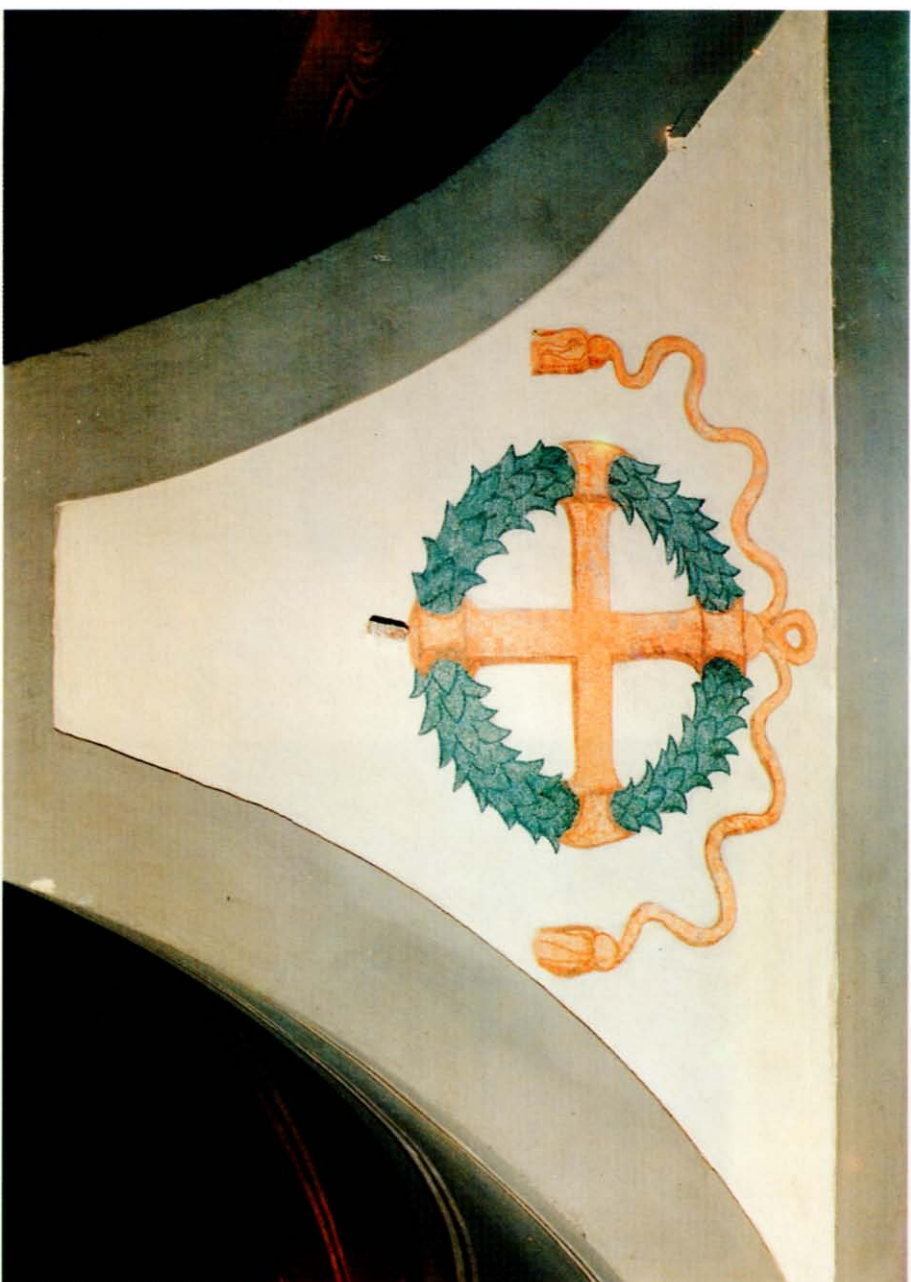

Tarcza herbowa pochodząca zapewne ze zniszczonego w 1655 lub 1660 roku nęgodna Piotra
 Wiesiołowskiego Młodszego (zm. 1621 r.). W górnych polach kartusza herbu: Wiesiołowskich Ogortyzk i
 Wollowiczów-Bogoria, a w dolnych Jastrzębiec i Koczak, nieznanymi dziś z nazwisk tabek macierzystych.
 Fot. Jacek W. Rogalewski, sierpień 1996 r., neg. w zbiorach ROSIOŚK w Białymstoku.

Originalny dokument wystawiony 4 sierpnia 1625 roku w Kamiemnej Starej przez kołatorów kościoła białostockiego Krzysztofa Wiesłowskięgo marszałka nadwornego Mikołaję Wiesłowskięgo, Macieja Wiesłowskięgo, starostę łamborskiego, zaopatrzony w pieczęcie i oryginalne podpisy. Zapis dotyczy: sumy złotych 15 tysięcy z powzięcia dla proboszcza, trzech mansjonatów, organisty i kleryka. Archiwum Archidiecezji Białostockiej, Archiwum Kościoła Farnego w Białymstoku.

Fot. W. F. Wilczewski, negatyw w footece Regionalnego Ośrodka Studiów i Ochrony Regionalnego Kulturowego w Białymstoku, 1995 r.

Stary Kościół Farny w Białymstoku - polichromowany znak konsekracji kościoła tzw. "zacheuszek" z 1626 r., umieszczony pod chórem muzycznym.
fot. zbiory PSOZ w Białymstoku.